

<https://doi.org/10.62837/2024.10.118>

ZÜLFİYYƏ KƏRİMOVA

Magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: zulfiyyasuleyman@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-8013-6889>

MƏHƏMMƏDƏMİN RƏSULZADƏ ƏSƏRLƏRİNİN DİLİ XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan və türk dünyasının böyük oğlu, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucusu Məhəmmədəmin Rəsulzadə əsərlərinin dil-üslub xüsusiyyətləri təhlil olunmuşdur. Millət sevdalısı bu şəxsiyyətimizin əsərlərinin dil-üslub xüsusiyyətləri özünəməxsus zənginliyi ilə xüsusi mövqə qazanmışdır. Azərbaycançılıq və türkçülük ideyalarını həyat devizi hesab edən Məhəmmədəmin Rəsulzadə ədəbi dilin tərkib hissəsi olan bədii dilin əsas meyarlarından olan təbiilik və milliliyə üstünlük vermişdir. Əsərləri xüsusi məna incəliklərini özündə ehtiva edən dil faktları ilə zəngindir. Fikri obrazlı və emosional-ekspressiv ifadə etmək baxımından ədib əsərlərində dilin zəngin imkanlarından məharətlə istifadə etmişdir. Məhəmmədəmin Rəsulzadə əsərlərinin dilində ifadə olunmuş bədii mühit ədəbin özünəməxsus ifadə tərzilə cilalanır, dərin məna kəsb edir. Müxtəlif dil vahidləri intonasiya zənginliyi vasitəsilə fikrin məntiqi yekunu və emosional üslubu ilə əlaqəli şəkildə qurulmuşdur. Dildə qrammatik bağlıqla yanaşı məna bağlılığının da olması mühüm faktorlardandır. Bu baxımdan görkəmli şəxsiyyətimizin bütün nümunələri həm fikir, həm əməl cəhətdən bir-birilə daim əlaqəli olmuşdur. Milli məfkurəli, “milli dirilik” aşığı Məhəmmədəmin Rəsulzadənin bizə yazılı olaraq miras qoyduğu əbədiyaşar nümunələri öz zənginliyini bir daha sübut edir.

Açar sözlər: Məhəmmədəmin Rəsulzadə, dil, üslubi xüsusiyyətlər, obrazlılıq, dilin lüğət tərkibi

THE LANGUAGE OF MUHAMMADAMİN RASULZADEH'S APOSTOLIC WORKS

Zulfiya Karimova

SUMMARY

In the article, the linguistic and stylistic features of the works of the great son of Azerbaijan and the Turkic world, the founder of the Azerbaijan People's Republic, Muhammadamin Rasulzadeh, were analyzed. The linguistic and stylistic characteristics of the works of this nation-loving person have gained special fruit with their unique richness. Muhammadamin Rasulzadeh, who considers the ideas of Azerbaijanism and Turkism as his life motto, preferred the naturalness and nationality, which are the main criteria of the artistic language, which is a part of the literary language. His works are rich in linguistic facts that contain special subtleties of meaning. He skillfully used the rich possibilities of language in his literary works in order to express his thoughts figuratively

and emotionally-expressively. The artistic environment expressed in the language of Muhammadamin Rasulzade's works is polished by the writer's unique style of expression and has a deep meaning. Various language units are constructed in relation to the logical conclusion of the thought and emotional style through the richness of intonation. Along with the grammatical connection, the semantic connection is one of the important factors in the language. From this point of view, all examples of our prominent personality have been constantly connected with each other both in thought and action. The eternal examples of the national ideologue, lover of "national vitality" Muhammadamin Rasulzadeh left us in writing prove their richness once again.

Key word: Muhammadamin Rasulzadeh, language, stylistic features, imagery, vocabulary composition of the language

Giriş

Qədim və zəngin dillərdən biri hesab olunan Azərbaycan dili milli qürur mənbəyimizdir. Dilimiz xalqımızın mədəni və tarixi ənənələrini özündə qoruyub saxlamışdır. Xalqımızın milli varlığını, dayağını əks etdirən Azərbaycan dilinin zəngin xüsusiyyətləri Məhəmmədəmin Rəsulzadə yaradıcılığında rəngarəngliyi ilə seçilir. Milli qürur mənbəyimiz olan dilimiz millətəpərvər şəxsiyyətimiz olan Məhəmmədəmin Rəsulzadə yaradıcılığında bir daha dolğunlaşır. Dahi şəxsiyyət haqqında prezident İlham Əliyev qeyd etmişdir ki, Məhəmmədəmin Rəsulzadə xalqımızın müstəqillik idealının gerçəkləşdirilməsində, milli istiqlal ideyalarının geniş yayılmasında böyük xidmətlər göstərmişdir.

Əsas

Dilin lüğət tərkibi daim dəyişir və zənginləşir. Lakin lüğət tərkibində olan bəzi sözlərin işlənmə dairəsi zəifləyir və getdikcə dilin lüğət tərkibinin passiv fonduna keçir, beləliklə, arxaikləşir. Buna baxmayaraq, arxaik, yəni köhnəlmiş sözlər müxtəlif üslubi çalarlığa malik olaraq bədii üslubda geniş istifadə olunur. Ədibin "Qurama" əsərindən olan nümunəyə nəzər salaq: "Əfv qıl, ey **qare**, bilaixtiyar qələm başqa bir yanə çəkdi, mövzudan kənar düşüb səni rıqqətə gətirdim". "*Belə **qare** ilə dünyada nə eləmək olmaz?*" [5, s. 26; 96]. Nümunədə işlənmiş **qare** sözü köhnəlmiş sözdür və müasir ədəbi dilimizdə işlənmir. Vaxtilə dilimizdə işlənmiş bu söz "oxucu, mütaliəçi" mənalarını ifadə edir. Arxaizmlərdən yüksək sənətkarlıqla istifadə etmiş sənətkarın əsərindəki digər nümunəyə nəzər salaq; "*İştə, sabah Hacı Zeynalabdin Tağıyevin teatrında bu qiymətli və müqtədər **musiqarımızın** benefisidir*" [5, s.92]. Nümunədə işlənmiş **musiqar** sözü vaxtilə dilimizdə işlənmişdir və müasir dövrdə işlənən **musiqiçi** anlamını bildirir. "*Milli fəlakət qarşısında milli mətbuatımızın **ittihadını** göstərən bir "Qardaş köməgi" qəzetəsi nəşr olundu*" [5, s.99]. Nümunədə işlənmiş ittihad sözü köhnəlmiş sözdür. Müəllifin həyat devizinə çevrilmiş olan və müasir ədəbi dilimizdə işlənən "birlik" mənasını ifadə etmişdir. "*Şəhərin ən yuxarı zabitiyyə hökuməti **darğaya** məxsusdur. Maliyyat və ticarət işlərinə isə "**mübaşir**" namində bir məmur baxmaqdadır*". Nümunədə işlənmiş darğa sözü vaxtilə şəhər və ya vilayət hakimi, eyni zamanda, vergi yığmaq üçün hökmdar tərəfindən kəndə göndərilən məmur mənalarını bildirmişdir. Bundan əlavə, "kəndi

idarə etmək üçün təyin olunmuş adam” mənasını bildirən mübaşir sözü də verilmiş nümunədə öz əksini tapmışdır. “Bahalıq və qəhət” əsərindəki nümunədə digər bir köhnəlmiş sözə rast gəlirik: “Adama iki **girvənkədən** artıq çörək satılmayır” [5, s.193]. Girvənkə sözü vaxtilə ağırlıq ölçüsü anlamını ifadə etmiş və müasir ədəbi dilimizdə işləkliyini itirmişdir. “Təbrizin ən qələbəlik və bağirtülü yeri bazardır. Bazar böyük bir **çarsudan**, üstü örtülü küçələrdən ibarətdir” [5, s.37]. Verilmiş nümunədə çarsu köhnəlmiş sözünə rast gəlirik. Bu söz dükanlar olan “yer, qapalı bazar” mənalarını ifadə etmişdir. Müasir türk dilində bu söz çarşı şəklində mühafizə olunmuşdur. Xalqların bir-biri ilə elmi, mədəni və s. əlaqələri nəticəsində dildə alınma dil vahidləri işlənir. Vaxtilə dilimizdə işlənmiş ərəb-fars mənşəli alınma sözlər də ədibin əsərlərinin istifadə dairəsinə daxildir. “Cəmiyyət tərtib edən vəzifədən bəhs edərəkən cəmaətimizin bir çoxları tərəfindən **istehqar** olunan “qara cəmaətin” vəzifəsindən də bəhs etmək məcburiyyətindəyiz” [5, s.49]. Bu nümunədə işlənən istehqar sözünün mənası “ətina etməmə, saymama” anlamını ifadə edir. Daha sonra “Bunun böylə olduğunu bilib də əlimizdən gələn müavinəti **müzaiqə** edəcəkmiz? Edərsək, bu günün şərəfini dərk etmək **himmətindən** məhrum olmadığımızı isbat etmiş oluruz” [5, s.57] nümunələrində işlənmiş müzayiqə sözü ərəb mənşəli sözdür, “əsirgəməmə” mənasını bildirir. Himmət sözü də ərəb mənşəli sözdür, hazırda dilimizdə hümmət şəklində işlənir, “cəhd” mənasını bildirir. Ədib məcazlardan istifadə etməklə rəngarəng çalarlıq yaratmışdır. Bu məcazlar içərisində metonimiya, təşbeh xüsusi yer tutur. İki məfhumun bir-birinə yaxınlığına əsasən başqa sözlə əvəz edilməsindən ibarət ifadə üsulu olan metonimiya nümunələri ustalıqla yaradılmışdır: “Çünki **vətənimiz** ağır günlər keçiriyor”. “Firovn yuxusunda görmüşdü ki, olduqca bərəkətli və hasilli illərdən sonra yeddi dənə ariq öküz zühur edib bütün məhsullarını yedilər və **Misirə** acliq üz verdi” [5, s. 96;117]. “Polşa qəzetlərindən biri rus ordusunun **ildırım kibi** vaqe olan hücumundan bəhs edərək “kürd ocağı olan İqdir” in alınmasını alqışlıyor”. “Məsələ **gün kibi** aşkar”[5, s.45;70] nümunələrində verilmiş ifadələr isə bənzətmə (təşbeh) xarakteri daşmışdır. Bildiyimiz kimi ədat dilimizdə ən çox işlənən köməkçi nitq hissələrindəndir. Onun nitqdəki rolu genişdir, zəngindir. Ədat cümləyə məna incəlikləri verir, fikrin məntiqli qurulmasında rol oynayır. Dinləyicinin diqqəti nəzərdə tutulana cəlb olunur. Ədibin “Azərbaycan Xatiratından Təbriz” əsərindən olan nümunəyə nəzər salaq: “Çörəgin, ətin və sair məvadi-zəruriyyənin qiymətini təin eləmək **dəxi** onun öhdəsindədir”. ; “Xor və musiqi **dəxi** ahəngdar və müntəzəm idi”. “Diriltməkdə **dəxi** sanki isanəfsdirlər” [5, s. 32;43]. Müəllif həm canlı danışıq dilimizdə, həm də ədəbi dilimizdə işlənən daha ədatının ekvivalenti olan **dəxi** ədatından istifadə etməklə məzmununda xüsusi məna incəliyi yaratmış, sözün emosional təsirini artırmışdır. Dilin ümumi leksik sistemində onomastik leksikanın xüsusi mövqeyi vardır. Dilimizin onomastik sistemi dil faktları ilə zəngindir. Burada toponimlər, antroponimlər, hidronimlər və s. kimi özünəməxsus cəhətlər öz əksini tapmışdır. Toponimlər dilin lüğət tərkibindəki onomastikanın

(xüsusi sözlərin) bir qrupunu təşkil edir. Toponimlər yarandığı dövrün dil xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir. Həmin dilin qrammatik qanunlarına uyğun yaranır. Ümumilikdə toponimik tədqiqatın qiyməti həmin tədqiqatdan alınan nəticələrin xalqın və onun dilinin yaranması və formalaşması problemlərinin həllinə kömək etməsindədir [4, s.284]. Azərbaycan dili zəngin yer adlarına malikdir. Məhəmmədəmin Rəsulzadə dilində də milli toponimlər özünəməxsus yer tutur. “Qurama” əsərindən olan nümunəyə nəzər yetirək: “*Moskva - Tiflisdən Moskva qəzetələrinə verilən xəbərlərə görə, Qafqasiya müsəlmanları bu qərara gəlmişlər ki, bundan sonra Yelizavetpola – Gəncə, Aleksandropola – Gümrü və Nuxaya – Şəki, Şamaxıya – Şirvan, Şuşaya – Şişə, Bakıya da Badukubə - deyib o surətlə yazsınlar*” [5, s.45].

Ədəbi dilin bədii üslubunun formalaşmasında şəxs adları və yaxud antroponimlər xüsusi mövqeyə malikdir. Müəllifin əsərindən verilmiş nümunələrə diqqət yetirək: “*Opera mövsümü Əsli və Kərəm ilə açıldı*”. “*Sarabski binəzir (misilsiz) bir aşiqdir. Ağdamski arvadsız səhnəmiz üçün böyük bir nemətdir. Tanrıkuluyev isə, sözün tam mənası ilə, tam bir opera aktyorudur*” [5, s.30;32].

Söz ünsiyyət məqsədlərinə xidmət etmək üçün işlədilən, gerçəkliyin hər hansı bir faktını, onun təbiət materiyası kimi fonetik tərkib vasitəsilə ifadə edən dil vahididir [1, s.11]. Sözlər rəngarəng mənə variantlarını özündə ehtiva edir. Zəhmətkeş xalqımız tərəfindən yaradılmış, xalqın müdrikliyinin ifadəsi olan atalar sözləri və məsəllər milli kolorit yaratmışdır: “*Bu sözü bir az təğyirlə bu münasibətlə də təkrar edib demək olar ki: “Yoxsa “Quran oxumaqla donuz darıdan çıxmaz”-demişlər”. “Pul verən pul yığanı şövqə gətirər”. “Fəqət onlara aid olmayan başqa alətlərə görə “su yenə körpüdən o yanda qaldı”*” [5, s. 163;169].

Bədii təsiri gücləndirmək məqsədilə əks fikir, anlayışların qarşı-qarşıya qoyulması, yəni antitezadan istifadə özünəməxsus orijinallığı ilə seçilir. “*Bir millətin yeni nəslə əskisinə nəzərən daha az təcrübəli olursa, o millətin varlığı və istiqbalı təhlükəyə məruz qala bilər*” [6, s.8] nümunəsində də antitezanın gözəl nümunəsi yaradılmışdır. Ədibin “Hərbzədə Müsəlmanlar üçün” əsərindən olan bu nümunədə də məzmun antiteza vasitəsilə semantik cəhətdən mükəmməl şəkildə ifadə olunur: “*Onun da cəzasıdır ki, ölsün- dirilsin, yenə ölsün*”. “*Əvvəla, 866-cı nömrəli “İqbal”da “Qara ilə ağ üzərində” degil sətirlər arasında olsun belə türk əsirləri haqqında bir kəlmə də yazılmamışdır*” [5, s. 44;113].

“*Həmişə teatrolarımızı dolduranlar “qara cəməət”dir. O “qara cəməət” ki, cəməətimizin “ağ təbəqəsində” bulunanlar onların ruh və qəlbləri haqqında olduqca yanlış bir təsəvvürədirlər*”. “*Kars və Ərdahan faciələri və bu faciələrdən hasil olan dərd və ələmləri yüngüllətmək hissi əvamü-xəvas, dövlətli və kasıb, arvad və kişi, intiligent və qara cəməət, köhnə və tazə, böyük və kiçik- hamısı, hamısını birləşdirmişdi*” [5, s.169].

Dilimizin lüğət tərkibində xüsusi yer tutan kinayəli sözlərdən məharətlə istifadə edən Məhəmmədəmin Rəsulzadə əsərlərində mühüm ictimai məsələləri ön planda

göstərərək dərin məzmun ifadə etmişdir. Nümunələrə nəzər salsaq, *“Bu bir hikmətdir ki, onu gülnəzərli müxbirlər bilər: **Bizim kibi quramaçıların əqli belə dərin şeyləri kəsməz**”* [5, s.44].

“İnsan nitqi sintaksisdən başlayır” [2, s.10]. Məhəmmədəmin Rəsulzadə əsərlərinin dili də özünəməxsus üslubi sintaksisi ilə seçilir. Söz birləşmələrindən yüksək sənətkarlıq və məharətlə istifadə etmişdir. “Milliyyət və bəşəriyyət” əsərindən olan nümunələrə diqqət yetirək: *“Yaşasın **şairin nəşr etdiyi insani duyğular!**...”* [5, s. 77]. *“**Hər bir millət kəndisinə məxsus bəzi əsli xüsusiyyətlərə malikdir**”, “**Milli icad qüvvəsi hər bir millətin səlahiyyəti və sənəti deməkdir. Dünyadakı icad qüvvəsi millətlərdəki icadın məcmuisidir və hər bir millət kəndisi üçün olduğu qədər bütün bəşəriyyət üçün də çalışıyor**”* [5, s.211].

Bədii əsərlərin dilində obrazlılığı artıran əsas vasitələrdən olan təkrir üslubi çalarlıq baxımından dilimizin milli təbiətinə malikdir. Təkririn əsas xüsusiyyəti obrazlılıq, ekspressivlik yaratmaq, diqqəti əsas fikrə yönəltməyə xidmət etməkdir. *“Fəqət bütün bu təşəbbüslər bizə **milli ruhun ölməz olduğu ilə milli istiqlal fikrinin sönməz bir nur, müqəddəs bir atəş olduğunu göztərir**”* [5, s.111].

Emosional təsiri artırmaq üçün istifadə olunan və semantik cəhətdən zənginləşməyə xidmət edən vasitələrdən olan bədii sual nümunələri də Məhəmmədəmin Rəsulzadə dilində xüsusi rəngarəngliyə malikdir. Həmişəyaşar şəxsiyyətimiz *“Fəqət bundan ötrü **“vətəndən” ayrılıb dərbədar düşmək lazım gəlirmi?**”* nümunəsində bədii sualın ən gözəl nümunələrindən birini yaratmışdır.

Xitab zəngin üslubi xüsusiyyətlər ifadə edərək bədii dilin sintaktik fiqurları içərisində özünəməxsus yer tutur. Məhəmmədəmin Rəsulzadə dilində də xitablar yüksək ruh, intonasiya və məna incəlikləri ilə seçilir. *“**Vətəndaşlar! Uç rəngli İstiqlal bayrağını döşlərinde gəzdirən buradakı Vətən ayrısı bizlərdən, orada hər türlü (formada) qorxu və təhdid altında qəlbləri istiqlal eşqi ilə çırpınan azadlıq ayrısı sizlərə candan salamlar göndərir, 28 Mayıs istiqlal qurbanlarının əziz ruhları hüzurunda hörmətlə əyilir və hər iki tərəfi birləşdirən milli böyük həsrəti şairin deyişi ilə dilə gətirirəm: Sən bizimsən, bizimsən durduqca bədəndə can, Yaşa, yaşa, çox yaşa, **ey şanlı Azərbaycan!**”*** [7, s.10]. *“Nə yapırırsınız, durun, **qatillər!** – bağırılmalıdır”. “**Haydi, qardaşlar, uzadınız əllərinizi Karsdakı fəlakətdə qardaşlarınıza, artıq dayanmaq zamanı deyildir**”. “**Ey böyük şair, ey nəcib bir millətin yetirdiyi ali düha, sən sağlığında birlik və məhəbbət tərvic ediyordun. Öldün: Fəqət əmin ola bilərsən ki, sənin ruhun ölməmiş o hala dirirdir**”* [5, s. 71; 81].

Dilin daxili qanunları əsasında formalaşan, bitkinlik intonasiyasına malik olan **cümlə** mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Təsviretmə, səciyyələndirmə, təhkiyə, nəqlətmə imkanlarına malik nəqli cümlə dildə məntiqi hökmün əsas ifadə vasitəsidir [3, s. 90]. Məqsəd və intonasiyaya görə cümlə növlərindən daha geniş yayılmış olan nəqli cümlələrdən ədib xüsusi nəqlətmə imkanları ilə istifadə etmişdir. Nümunələrə nəzər salsaq, *“Fəqət **“insan ölürkən belə qardaş qucağında ölərsə, kəndisi üçün bir***

təsəllidir””, “Həqsiz olduğu halda bu qədər bir cəsarət göstərmək üçün insan ya sərxoş, ya da ki, cahil olmalıdır” [5, s.115]. “**Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz! İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal!**” cümlələri ilə xalqın qəlbində taxt quran görkəmli şəxsiyyətin əsərlərinin dili zəngin intonasiyaya malik cümlələrlə ifadə olunur. Verilmiş nümunədə ədibin dilinə xas yüksək hiss və həyəcan, emosional münasibət özünü ifadə edir. Mübtədə əsasında formalaşan cümlələr - adlıq cümlələr ədibin əsərlərində daha çox ismi birləşmələr ilə ifadə olunmuşdur: “*Duradur iki mərtəbə binalar*”. “*Gecələri qaranlıq. Hər tərəfdə bir səmt və sükut*”. [5, s.38; 70]. “*Dəhşətli müharibənin qanlı vaqələri*”. “*Nə acı həqiqət!*” [5, s.86; 142].

Müəllifin əsərlərinin üslubi sintaksisini zənginləşdirən xüsusiyyətlərdən biri də əlavələrdir. “Azərbaycan Xatiratından Təbriz” əsərindən olan nümunəyə nəzər salaıq: “*Təbriz – saf bir hava şəhəri olub, xəstəlikləri dəf edən bir yerdir. Təbriz, yeni qızdırma tökən, qızdırma dağıdan*”. “*Bazarın yanında geniş bir meydan – bazar meydanı*”. “*Novruz adından da bəlli: yeni gün*” [5, s. 38; 86].

Nəticə

Milli və ümumbəşəri dəyərlərə malik unudulmaz şəxsiyyət Məhəmmədəmin Rəsulzadə əsərlərinin dilində zəngin dil materialları zəngin üslubi məqamlarla qovuşur. Dilinə xas üslubi məqamlar vasitəsilə ədib oxucunun diqqətini məkan, zaman etibarilə daha mühüm hadisələrə yönəldir. Xalqına və onun dilinə bağlılıq və məhəbbət yüksək sənətkarlıq qabiliyyəti fonunda əks olunur. Xalqı üçün daim çalışan bu şəxsiyyətin “Dil ictimai mühüm bir amil kimi” adlı məqaləsində “Dil millətin canıdır”, “Dil milləti hər şeydən gözəl təmsil edir”, “Dil bir millətin ən qiymətli sərvətidir” bildirdiyi bu cümlələrlə nə dərəcədə xalqına, dilinə layiq şəxsiyyət olduğundan xəbər verir.

Ədəbiyyat:

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 191 s.
2. Hüseynova H. Bədii əsərlərin üslubi sintaksisi. (Mir Cəlalin bədii əsərləri əsasında) Bakı, ADPU, 2016, 232 s.
3. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Aspoliqraf LTD MMC”, 2004, 496 s.
4. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. “Elm və təhsil”, 2010. 450 s.
5. Rəsulzadə M. Əsərləri. III cild. Bakı, “Təhsil”, 2014, 613 s.
6. Tahirzadə Ə. Ağasıoğlu F. Fikir və əməl. Böyüklerimiz. Bakı, “Nurlar”, 2014, 462 s.
7. Yaqublu N. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ensiklopediyası. Bakı, “Kitab klubu”, 2013, 503 s.

Rəyçi: fil.ü.f.d., dosent, Zəminə Rüstəmbəyli